ZAMONAVIY O'ZBEK TILIDA QISQARTMA BIRLIKLARNING SHAKLLANISHI VA QO'LLANISHI

Turan International University BT-24 AU guruh talabasi
Karimova Muhayyoxon Nosir qizi
muhayyohon321@gmail.com

Turan International University Filologiya kafedrasi dotsenti v.b.(PhD).
Jonbo'tayeva Zumradxon Abdujabborovna
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23553490

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek tilida qisqartma birliklarning shakllanish xususiyatlari, struktur-semantik turlari va nutq jarayonida qo'llanishi lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Qisqartma birliklarning yuzaga kelishida til iqtisodiyoti tamoyili, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilm-fan va texnologiyalar taraqqiyoti hamda xalqaro kommunikatsiyaning ta'siri yoritiladi. Shuningdek, qisqartmalarning harfiy, bo'g'inli va aralash shakllari, ularning imlo xususiyatlari, grammatik qo'shimchalar bilan birikishi va matndagi funksional imkoniyatlari o'rganiladi. O'zbek tilida keng qo'llanadigan OTM, OAV, BMT, AQSH, DTM kabi qisqartmalar misolida ushbu birliklarning shakllanishi va kommunikativ vazifalari izohlanadi. Tadqiqot qisqartma birliklarning zamonaviy o'zbek tili lug'at tarkibini boyitish, axborotni ixcham ifodalash va terminologik tizimni shakllantirishdagi ahamiyatini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: qisqartma birliklar, abbreviatsiya, qisqartma so'zlar, til iqtisodiyoti, harfiy qisqartmalar, bo'g'inli qisqartmalar, aralash qisqartmalar, terminologiya, so'z yasalishi, imlo me'yorlari, zamonaviy o'zbek tili, nutq madaniyati.

Аннотация

В статье рассматриваются особенности образования и употребления сокращённых единиц в современном узбекском языке. Анализируются структурные типы сокращений, их семантические особенности и функциональные возможности в устной и письменной речи. Особое внимание уделяется влиянию принципа языковой экономии, общественно-политических процессов, развития науки, технологий и международной коммуникации на формирование аббревиатур. На примерах таких сокращений, как OTM, OAV, BMT, AQSH и DTM, рассматриваются способы образования сокращённых единиц, особенности их написания, произношения и присоединения грамматических аффиксов. Подчёркивается роль аббревиатур в развитии лексической системы узбекского языка, формировании терминологии и обеспечении краткости и информативности коммуникации.

Ключевые слова: сокращённые единицы, аббревиация, аббревиатуры, языковая экономия, буквенные сокращения, слоговые сокращения, смешанные сокращения, терминология, словообразование, орфографические нормы, современный узбекский язык, культура речи.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Annotation

This article examines the formation and use of abbreviated units in contemporary Uzbek. It analyzes the structural types, semantic characteristics, and communicative functions of abbreviations in spoken and written discourse. Particular attention is paid to the influence of linguistic economy, sociopolitical developments, scientific and technological progress, and international communication on abbreviation formation. Examples such as OTM, OAV, BMT, AQSH, and DTM are used to illustrate abbreviation patterns, spelling and pronunciation conventions, and the attachment of grammatical suffixes. The article highlights the role of abbreviations in expanding Uzbek vocabulary, developing terminology, and improving the conciseness and efficiency of communication.

Keywords: abbreviated units, abbreviation, linguistic economy, initial-letter abbreviations, syllabic abbreviations, mixed abbreviations, terminology, word formation, orthographic norms, contemporary Uzbek, language use.

Kirish

Til jamiyat bilan uzviy aloqada rivojlanadigan, ijtimoiy ehtiyojlar va kommunikativ talablar ta'sirida muntazam ravishda yangilanib boradigan murakkab tizimdir. Jamiyat taraqqiyoti, ilm-fan va texnologiyalarning rivojlanishi, axborot oqimining ortishi hamda ijtimoiy munosabatlarning kengayishi tilning lug'at tarkibida yangi birliklarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Ana shunday birliklardan biri qisqartma so'zlar va qisqartma birikmalardir.

Zamonaviy kommunikatsiyada axborotni qisqa, aniq va tez yetkazish ehtiyoji kuchaygani sari qisqartma birliklarning qo'llanish doirasi ham kengayib bormoqda. Ayniqsa, davlat boshqaruvi, ta'lim, ommaviy axborot vositalari, iqtisodiyot, tibbiyot, axborot texnologiyalari va ilmiy faoliyat sohalarida qisqartmalardan faol foydalaniladi. Masalan, Oliy ta'lim muassasasi birikmasining **OTM**, ommaviy axborot vositalari birikmasining **OAV**, Birlashgan Millatlar Tashkiloti nomining **BMT** shaklida ifodalanishi axborotni ixchamlashtirishning keng tarqalgan ko'rinishlaridandir.

Qisqartma birliklar faqat nutqni ixchamlashtirish vositasi bo'lib qolmay, tilning so'z yasalishi tizimi, terminologik taraqqiyoti va funksional uslublari bilan ham chambarchas bog'liq. Ularning shakllanishi va qo'llanishi til iqtisodiyoti, nominatsiya, leksik-semantik taraqqiyot hamda yozma nutq me'yorlari nuqtayi nazaridan o'rganilishi mumkin.

Mazkur maqolaning maqsadi zamonaviy o'zbek tilidagi qisqartma birliklarning shakllanish usullarini tasniflash, ularning grammatik va semantik xususiyatlarini ochib berish hamda turli kommunikativ vaziyatlarda qo'llanish qonuniyatlarini ilmiy asosda tavsiflashdan iborat.

Qisqartma birliklar — ikki yoki undan ortiq tarkibiy qismdan iborat nom, atama yoki so'z birikmasining ixchamlashtirilgan shaklda ifodalanishi natijasida yuzaga keladigan til birliklaridir. Ular to'liq shakldagi nomning mazmunini saqlagan holda, uning tovush yoki grafik ifodasini qisqartirishga xizmat qiladi.

Tilshunoslikda qisqartma birliklarning shakllanishi ko'pincha **abbreviatsiya** deb yuritiladi. Abbreviatsiya so'z yasalishining o'ziga xos usullaridan biri sifatida qaraladi. Biroq qisqartirishning barcha ko'rinishlari bir xil mexanizm asosida yuzaga kelmaydi: ayrimlari so'z birikmasining bosh harflaridan, boshqalari bo'g'inlardan yoki so'z qismlarining qo'shilishidan tashkil topadi.

Qisqartmalarning yuzaga kelishiga, avvalo, til iqtisodiyoti tamoyili ta'sir ko'rsatadi. Ushbu tamoyil kommunikativ mazmunni imkon qadar kamroq til vositalari orqali ifodalashga intilishni

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

anglatadi. Ko'p takrorlanadigan uzun nomlarni qisqa shaklda qo'llash nutq jarayonini tezlashtiradi va matn hajmini kamaytiradi.

Shu bilan birga, qisqartma birliklarning qo'llanishi faqat ixchamlik bilan belgilanmaydi. Ayrim qisqartmalar muayyan tashkilot, muassasa, tushuncha yoki terminning rasmiy nomi sifatida mustahkamlanadi. Natijada ular tegishli soha vakillari uchun umumiy va tushunarli nominativ birlikka aylanadi.

Masalan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti — BMT, ommaviy axborot vositalari — OAV, oliy ta'lim muassasasi — OTM shakllarida qisqartma birliklar dastlabki nomlarning mazmunini saqlagan holda qo'llanadi.

Qisqartmalarning to'liq shakl bilan munosabati kontekstga ham bog'liq. Muayyan sohada keng tarqalgan qisqartma mutaxassislar uchun tushunarli bo'lishi mumkin, biroq boshqa auditoriya uchun uning to'liq shaklini keltirish zarurati tug'iladi. Shu sababli qisqartmalardan foydalanishda adresatning bilim darajasi va matnning kommunikativ vazifasi hisobga olinishi lozim.

O'zbek tilidagi qisqartma birliklarni shakllanish usuliga ko'ra bir necha guruhga ajratish mumkin. Bunda qisqartmaning tarkibiy tuzilishi, qanday birliklardan tashkil topgani va qanday talaffuz qilinishi asosiy mezonlar hisoblanadi.

Harfiy qisqartmalar so'z birikmasi tarkibidagi so'zlarning bosh harflaridan hosil qilinadi. Bunday birliklar rasmiy hujjatlar, tashkilot nomlari, davlat boshqaruvi va ilmiy-texnik terminologiyada keng qo'llanadi.

Masalan:

- **BMT** — Birlashgan Millatlar Tashkiloti;
- **OAV** — ommaviy axborot vositalari;
- **OTM** — oliy ta'lim muassasasi;
- **DTM** — Davlat test markazi nomining tarixiy qisqartmasi;
- **AQSH** — Amerika Qo'shma Shtatlari.

Mazkur misollar qisqartmalarning harfiy shaklda ifodalanishini ko'rsatadi. Biroq ularning barchasi hozirgi davrda bir xil institutsional maqomga ega emas. Masalan, DTM tarixiy va keng tanilgan qisqartma bo'lsa-da, tashkilotning amaldagi nomi va maqomi vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin. Shuning uchun rasmiy matnlarda tashkilotning joriy nomi tekshirilishi kerak.

Harfiy qisqartmalarning talaffuzi ham bir xil emas. Ayrimlari harflarning nomlari asosida talaffuz qilinadi, boshqalari esa o'zbek tilida yaxlit birlik sifatida o'qiladi. Bu xususiyat qisqartmalarning fonetik shakllanishi va amaliy qo'llanishida muhim ahamiyatga ega.

Bo'g'inli qisqartmalar so'zlarning bosh bo'g'inlari yoki muayyan qismlarini birlashtirish orqali hosil qilinadi. Bunday shakllanish usuli ko'proq tashkilot nomlari, ishlab chiqarish birliklari va ayrim terminlarda uchrashi mumkin.

Bo'g'inli qisqartmalarda so'zlarning dastlabki qismlari birlashtirilib, talaffuz qilish mumkin bo'lgan yangi shakl hosil qilinadi. Ushbu usulning muhim xususiyati shundaki, natijada yuzaga kelgan birlik ba'zan oddiy harfiy qisqartmaga nisbatan yaxlit so'zga ko'proq o'xshaydi.

Biroq bo'g'inli qisqartmalarning har birini umumiy qolip asosida tahlil qilish mumkin emas. Ularning tarkibi, ma'nosi va qo'llanish darajasi aniq birlikning shakllanish tarixiga bog'liq. Shu sababli ilmiy tadqiqotlarda bo'g'inli qisqartmalar misollarini rasmiy lug'atlar va amaliy matnlar asosida tekshirish lozim.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Aralash qisqartmalar so‘zlarning bosh harflari, bo‘g‘inlari yoki boshqa tarkibiy qismlarining turli usullarda birlashtirilishi natijasida yuzaga keladi. Ular qisqartirishning bir nechta mexanizmini o‘zida birlashtiradi.

Aralash qisqartmalarni tahlil qilishda ularning qaysi qismi harfiy, qaysi qismi bo‘g‘inli ekanini aniqlash muhim. Bunday birliklar rasmiy va kasbiy nutqda uchrashi mumkin, biroq ularni alohida misollar bilan tasdiqlash va tarkibiy jihatdan tahlil qilish talab etiladi.

Grafik qisqartmalar yozma nutqda so‘z yoki birikmaning ixcham ko‘rinishini hosil qiladi. Ularning asosiy vazifasi talaffuz shaklini yangidan yaratishdan ko‘ra, yozuvda joy va vaqtni tejashdan iborat.

Masalan, va boshqalar birikmasining **v.b.**, va hokazo birikmasining **v.h.** tarzida qisqartirib yozilishi ayrim matnlarda uchrashi mumkin. Bunday qisqartmalarning aniq yozilishi amaldagi imlo va uslubiy me’yorlarga muvofiq bo‘lishi lozim.

Grafik qisqartmalar, odatda, matnni o‘qishda to‘liq shaklda anglanadi. Shu sababli ularni mustaqil talaffuz qilinadigan leksik birliklar bilan aynan bir hodisa sifatida talqin qilish to‘g‘ri emas.

Qisqartma birliklar shakllanishi bilan birga o‘zbek tilining grammatik tizimiga ham moslashadi. Ayniqsa, ot vazifasida ishlatiladigan qisqartmalarga kelishik, egalik va ko‘plik qo‘shimchalarining qo‘shilishi ularning grammatik jihatdan faol birliklar ekanini ko‘rsatadi.

Masalan:

- **OTMlar** — oliy ta’lim muassasalari;
- **OTMga** — oliy ta’lim muassasasiga;
- **OTMning** — oliy ta’lim muassasasining;
- **OAVda** — ommaviy axborot vositalarida;
- **BMTga** — Birlashgan Millatlar Tashkilotiga.

Bu misollarda qisqartma birliklar o‘zbek tilining grammatik qo‘shimchalarini qabul qilib, gap tarkibida turli sintaktik vazifalarni bajaradi. Qo‘shimchalar qisqartmaning mazmunini o‘zgartirmaydi, balki uning grammatik munosabatlarini ifodalaydi.

Qisqartmalarning yozilishida bosh harflarning saqlanishi va qo‘shimchalarning yozilishi o‘rtasidagi munosabat ham muhimdir. Amaldagi imlo qoidalariga muvofiq, bosh harflardan tuzilgan qisqartmalarga qo‘shimcha qo‘shilganda, qisqartmaning yozuv shakli bilan qo‘shimcha o‘rtasidagi munosabat izchil saqlanishi kerak. Aniq rasmiylashtirishda o‘zbek tilining amaldagi imlo qoidalari va tegishli uslubiy qo‘llanmalar asos qilib olinadi.

Semantik jihatdan qisqartmalar o‘zlari ifodalagan to‘liq nomning asosiy mazmunini saqlaydi. Masalan, **BMT** qisqartmasi muayyan xalqaro tashkilotni, **OAV** esa ommaviy axborotni tarqatish vositalarining umumiy majmuasini bildiradi.

Biroq qisqartmaning ma’nosi ba’zan qo‘llanish sohasi va kontekstga bog‘liq bo‘ladi. Bir xil harflardan tashkil topgan shakl turli sohalarda turlicha ma’noni anglatishi mumkin. Bunday vaziyatda matn mazmuni, terminologik muhit va qisqartmaning birinchi qo‘llanishidagi izoh muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy o‘zbek tilida qisqartmalar turli funksional uslublarda qo‘llanadi. Ularning ishlatilish darajasi matnning maqsadi, adresati va mazmuniga bog‘liq.

Rasmiy hujjatlar, qonunchilik materiallari, davlat tashkilotlari faoliyatiga oid matnlarda qisqartmalar tashkilotlar, muassasalar va rasmiy tushunchalarni ixcham ifodalash uchun ishlatiladi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Bunday matnlarda qisqartmaning birinchi qo'llanishida to'liq nomini berish, keyingi o'rinlarda esa qisqartirilgan shakldan foydalanish matnning aniqligi va izchilligini ta'minlaydi. Ayniqsa, rasmiy hujjatlarda qisqartmaning huquqiy yoki institutsional mazmuni noaniq bo'lib qolmasligi kerak.

Ilmiy matnlarda qisqartmalar ko'p takrorlanadigan terminlar va murakkab nomlarni ixcham ifodalashga xizmat qiladi. Biroq qisqartmalardan ortiqcha foydalanish matnning tushunarliligini pasaytirishi mumkin.

Shu sababli ilmiy maqolalarda atama yoki nomning to'liq shakli birinchi marta berilib, undan keyin qavs ichida qisqartmasi ko'rsatilishi maqsadga muvofiq. Keyingi o'rinlarda qisqartmadan izchil foydalanish matnning terminologik yaxlitligini saqlaydi.

Ommaviy axborot vositalarida qisqartmalar axborotni tez va ixcham yetkazish, sarlavhalarni qisqartirish hamda tashkilot va muassasalar nomlarini takrorlamaslik uchun qo'llanadi.

Biroq ommaviy auditoriya uchun mo'ljallangan materiallarda kam tanilgan qisqartmalar izohsiz berilsa, o'quvchi mazmunni tushunishda qiyinchilikka duch kelishi mumkin. Shu sababli jurnalistik matnlarda qisqartmaning aniqligi va auditoriyaga tushunarliligi alohida hisobga olinishi kerak.

Internet, ijtimoiy tarmoqlar va elektron yozishmalarda qisqartmalar matnni tez yozish va axborot almashinuvini jadallashtirish uchun ishlatiladi. Biroq norasmiy raqamli yozishmalarda uchraydigan qisqartmalar bilan adabiy til me'yorlariga mos rasmiy qisqartmalarni farqlash zarur.

Norasmiy qisqartmalar tezkor muloqotda qulay bo'lishi mumkin, ammo ularning barchasi adabiy tilning barqaror lug'aviy birligi hisoblanmaydi. Shuning uchun ularni ilmiy va rasmiy matnlarda qo'llashda uslubiy muvofiqlik va tushunarlilik tamoyillariga amal qilish lozim.

Zamonaviy o'zbek tilida qisqartma birliklarning shakllanishi bir nechta lingvistik va ekstralingvistik omillar bilan belgilanadi.

T**il iqtisodiyoti tamoyili** uzun nomlarni ixcham shaklda ifodalash ehtiyojini yuzaga keltiradi. Bu, ayniqsa, tez-tez takrorlanadigan tashkilot nomlari va terminlarda yaqqol ko'rinadi.

I**jtimoiy-siyosiy taraqqiyot** yangi muassasalar, tashkilotlar va boshqaruv tuzilmalarining paydo bo'lishi bilan bog'liq. Ularning nomlari qisqartmalar orqali keng qo'llanishga kirishi mumkin.

Ilm-fan va texnologiyalar rivoji yangi atamalar va terminologik birikmalarning ko'payishiga olib keladi. Murakkab ilmiy-texnik nomlarning ixcham shaklda qo'llanishi mutaxassislar o'rtasidagi muloqotni yengillashtiradi.

X**alqaro aloqalar va tillararo ta'sir** boshqa tillarda shakllangan qisqartmalarning o'zbek tiliga kirib kelishiga sabab bo'ladi. Bunday birliklarni qabul qilishda ularning o'zbek tilidagi yozilishi, talaffuzi va qo'llanish me'yorlarini aniqlash talab etiladi.

Axborot texnologiyalari va raqamli kommunikatsiya yozma muloqotning tezkorligini oshirib, ixcham shakllardan foydalanish ehtiyojini kuchaytiradi. Shu bilan birga, raqamli muhitda paydo bo'lgan har qanday qisqartma umumxalq tilida mustahkamlanib qolavermaydi.

Demak, qisqartma birliklar tilning ichki imkoniyatlari va jamiyatning kommunikativ ehtiyojlari o'zaro ta'sirida shakllanadi. Ularning barqarorlashuvi esa qo'llanish chastotasi, tushunarlilik, me'yorlashuv va muayyan sohadagi zarurat bilan belgilanadi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Xulosa

Zamonaviy o‘zbek tilida qisqartma birliklarning shakllanishi va qo‘llanishi til taraqqiyotining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Qisqartmalar uzun nomlar va murakkab birikmalarni ixcham ifodalash, matn hajmini kamaytirish, terminologik tizimni tartibga solish hamda kommunikativ samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Tahlil natijasida qisqartma birliklarning harfiy, bo‘g‘inli, aralash va grafik shakllarda namoyon bo‘lishi, ularning grammatik qo‘shimchalarni qabul qilishi va turli funksional uslublarda qo‘llanishi aniqlandi. **BMT, OAV, OTM, AQSH** kabi qisqartmalar zamonaviy o‘zbek tilida axborotni ixcham ifodalashning keng tarqalgan vositalaridir. Shu bilan birga, qisqartmalarning mazmuni va rasmiy shakli ularning qo‘llanish sohasi hamda amaldagi nomlanish me’yorlariga muvofiq aniqlanishi lozim.

Qisqartma birliklarning samarali qo‘llanishi uchun ularning ma’nosi tushunarli bo‘lishi, yozilish shakli imlo qoidalariga mos kelishi va matn davomida izchil ishlatilishi muhim. Ilmiy hamda rasmiy matnlarda qisqartmaning dastlabki qo‘llanishida to‘liq shaklini berish, keyinchalik esa ixcham shakldan foydalanish o‘quvchi uchun qulaylik yaratadi.

Umuman olganda, qisqartma birliklarni o‘rganish o‘zbek tilining zamonaviy leksik jarayonlarini, so‘z yasalishi imkoniyatlarini va funksional uslublarini chuqurroq anglashga yordam beradi. Kelgusida qisqartmalarning elektron matnlarda qo‘llanishi, yangi terminlarning qisqartirilishi, ularning imlo me’yorlari va turli yosh guruhlari nutqidagi ishlatilish xususiyatlarini korpus lingvistikasi asosida tadqiq etish mazkur sohaning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Talqin.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. — Toshkent: Universitet.
4. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
6. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. — Amaldagi nashr.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.